

РЕЦЕНЗІЇ

Ігор Гурич

Федьков Олександр. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

Монографія Олександра Федькова стала результатом тривалого дослідження партійно-політичного життя на Поділлі та в цілій Україні напередодні Першої революції 1905 р. і до початку Першої світової війни. Цим періодом Олександр Миколайович розпочав цікавитися ще на межі 1980-х – 1990-х років. У 1993 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему «Політичні партії та селянські громадські організації в Правобережній Україні в 1905–1907 рр.». З 1990-х почав збирати матеріал для дослідження Української соціал-демократичної Спілки РСДРП. За чверть століття він зробив понад 30 публікацій з досліджуваної проблеми. І на сьогоднішній день О. Федьков може вважатися найкращим знавцем цієї проблематики в Україні.

Партійний рух в Україні початку минулого століття не представлений великою кількістю робіт і фахівців. Попри те, що в радянський час більшовицька партія була досить досконало вивчена, хоч інтерпретована на догоду компартійній системі, усі інші відлами соціал-демократії виявилися зовсім незнаними, недослідженими, або згаданими лише побіжно. Тим більше мало знаною була дореволюційна соціал-демократія в Україні. Ситуація змінюється в сучасний період української історіографії завдяки працям О. Висоцького, В. Головченка, А. Голуба, М. Кармазіної, Г. Касьянова, Ю. Лаврова, С. Наумова, А. Павка та деяких інших дослідників. Щоправда, залишалася ще низка прогалин у дослідженні української соціал-демократії. Це стосується насамперед історії Української соціал-демократичної спілки (УСДС або просто Спілки), оцінки якої в літературі суттєво різнилися. І ось з виходом праці О. Федькова про Спілку маємо зразкове дослідження про одну з гілок лівого соціалістичного руху в Україні.

Головним плюсом праці є джерельна всеохопність проблеми. Автором були докладно простудійовані усі важливі жандармські і охоронні архіви Центрального державного історичного архіву України у місті Києві та відповідні документи Департаменту поліції з Державного архіву Російської Федерації. У результаті пошукової роботи виявлені всі щонайменші згадки про учасників УСДС, як постатей першого порядку, так і осіб «другого» ешелону, рядових виконавців із партійних низів. Виявлені численні згадки про вилучення партійної літератури Спілки, діяльність підпільних друкарень, перевезення нелегальної літера-

тури з Галичини, перлюстрацію листів її членів, інформації про арешти спілчан. Через це читач має доволі повну картину, майже вичерпну інформацію про діяльність партійних організацій як в центрі так, і в провінції. Автор підрахував приблизне число членів УСДС – близько 7000, і, що дуже важливо, він дав цікаві розлогі просопографічні дослідження про головних діячів Спілки: Юрія Ларіна (М. Лур'є), І. Біска, П. Тучапського, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Меленевського та ін. О. Федьков простежив їхні контакти з іншими представниками революційних сил в Російській імперії, зокрема Л. Мартовим, Г. Плехановим, Й. Йоффе, Л. Троцьким та ін. Досліднику вдалося показати діяльність УСДС на широкому тлі партійного життя меншовицького та більшовицького крил РСДРП, Бунду, УСДРП, Конституційно-демократичної партії. Дуже важливо, що УСДС розглядається в контексті українського національного соціалістичного руху РУП і УСДРП. Він показав історію Спілки на розлогодному тлі політичних і соціально-економічних процесів та у зв'язку із теоретичними проблемами марксистського партійного життя в Україні. О. Федьков дав докладний фактографічний аналіз і обґрунтовану періодизацію діяльності УСДС, цілком доречно виокремивши шість головних періодів.

Приємне враження справляє структура праці та її логічність. Кожний розділ і глава пов'язані загальною побудовою монографії, кожний наступний розділ впливає з попереднього, послідовно розглянуті усі найголовніші проблемами життя та діяльності УСДС РСДРП. При цьому від загального і теоретичного автор потім переходить до конкретного перерахування фактографічних моментів. При читанні не залишає враження органічності праці, її емпіричної насиченості.

Спочатку автор розглядає тло, на якому розвивалася політична діяльність досліджуваної політичної організації. Зокрема, стан промисловості і соціальна структура робітництва, серед якого доводилося працювати партійцям. Позаяк УСДС була частиною національного визвольного руху, то авторові необхідно було простежити стан національної свідомості на початку ХХ ст. Історик переконливо показує, що при наявному стані розвитку економіки та соціальної структури міста та рівні освіченості та національної свідомості інтелігенції, робітництва та селянства, сподіватися на високий розвиток і вплив суто національних соціалістичних партій в Україні не доводилося. О. Федьков слушно пише, що українське населення складала лише близько 30% від інших національних груп міського населення, і що перевага у кількісному представленні була за росіянами і євреями, при досить значній питомій вазі польських містян. На наше переконання, дослідник наводить навіть більш оптимістичні цифри, ніж вони були в дійсності. І українська частка міста насправді коливалася від 15 до 20 відсотків (не говоримо про рівень національної свідомості; вона була вкрай низькою). Навіть у Києві, більш українському місті, ніж інші міста Сходу і Півдня України на самий 1917 рік українців було, за самими сміливими розрахунками, не більше 21%¹. Натомість єврейське населення становило більше третини, особливо у містах Правобережної України, а росіян більше половини, або

близько 50%. Тому і російські партії РСДРП та єврейські соціалістичні партії Бунд, СЕРП та ін. мали куди більший розвиток, більше членів і вплив на маси. Російський культурний вплив був домінуючим, бо навіть україномовність (розмова сільською говіркою) ще не свідчила про свідомий ідентифікаційний вибір.

У наступному розділі книги О. Федьков розглядає теоретичні проблеми соціал-демократії в Україні. Показує розклад лівих політичних сил. Кількісні характеристики основних соціал-демократичних партій: української РУП-УСДРП, російських меншовиків і більшовиків РСДРП, польських ППС та Соціал-демократії королівства Польщі та Литви; єврейського Бунду та деяких інших партій. Автор встановив, що перевага в Україні належала російським та єврейським соціалістичним партіям. Українські есдеки могли посперечатися хіба з польськими соціалістами в Україні на впливи на маси.

Важливе теоретичне значення має оцінка УСДС, як сили української, російської, чи російсько-українського симбіозу, який працював одночасно на українську і російську суспільно-політичну справу в Україні. Автор переконливо доводить у своїй книзі, що попри свою національну назву УСДС радше треба вважати російською організацією (власне про це говорила і назва УСДС РСДРП). Серед керівництва цим відламом, до якого входило у різні часи щонайменше 13 осіб, лише чотирьох (М. Меленевського, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Ткаченка, Г. Довженка) можна вважати українськими соціал-демократами з точки зору переконань. Сама група постала як російський політичний проект, на створення якого було покликано І. Біска, своєрідного «смотрящего» від російських есдеків в українському середовищі. Але чи було те середовище? Принаймні про національне середовище не йшлося. Видавничими справами керував російський меншовик П. Тучапський, керівником усієї групи в період піднесення був визначний російський політичний діяч єврейського походження, великодержавний централіст Юрій Ларін (М. Лур'є). Серед діяльних членів українські есдеки також не склали більшості. Велике число рядових членів були єврейського походження, співпрацювали одночасно і з єврейським соціалістичним рухом, не менше число було і росіян. Українців використовували для роботи серед селянських мас, з сільськими робітниками. Багато з діячів на місцях були українцями за походженням, але радше малоросами за політичним вибором. Міста залишалися охопленими «правдивою» партією – меншовицькою РСДРП. УСДС була такою собі національною покривкою, ширмою для завуалювання дійсних російських політичних цілей в Україні. Таку функцію після завоювання України більшовиками виконувала КПУ-КПСС. Російським меншовикам та власне і більшовикам, йшлося про імітацію інтернаціоналізму та згоду українців на представлення своїх інтересів російською за сутністю партією. Щоб твердити про дотримання справедливого національного пріоритету в Україні та про добровільну підтримку українцями російського соціал-демократизму. І це при всьому тому, що чисельно у часи найбільшого розвитку – в кінці революції 1905–1907 років – УСДС налічувала, за оцінками її провідників, близько 10 тисяч осіб. Це достатньо велика цифра. А. Жук

рахував, що РУП напередодні революції цієї мала близько 3 тисяч членів. Чи не тому цей «троянський кінь» України, як несподівано виник, так і поспішно зник у 1912 році у часи реакції. Зникла тоді, коли справжній український соціал-демократизм не зникав ніколи. Просто керівництво РСДРП вирішило, мабуть, припинити у цей час загравання з національним питанням. І колишні спілчани плавно і на автоматі перемістилися в рідне лоно РСДРП.

Менше уваги в книзі приділено питанню про те, а наскільки українські есдеки хотіли використати РСДРП. Автор праці пішов у трактуванні цієї проблеми второваним шляхом. Він інтерпретував наявність у середовищі українців людей, що орієнтувалися на російських есдеків, як осіб, що просто вірили у можливість вирішення через російські поступові сили прагнень українців до побудови соціалістичної незалежної України. Звісно і безперечно, такі надії існували, але чи не існувало і з боку наших національних сил бажання перегра-ти лівих росіян, використати більші грошові можливості, наявність більших людських сил для пропаганди української справи серед широких верств мало освіченого люду? Таку карту розіграли у 1919–1921 роках боротьбисти, ставши союзниками більшовиків. І сподівання В. Еллана-Блакитного – «залити» собою ще нечисленних більшовиків – не змогли реалізуватися. І теж програли. Гадаю, такі прагнення існували за 15 років перед тим і в українських есдеків. На такі надії в українців були підстави. Подальша біографія М. Меленевського, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Ткаченка, М. Галагана дає привід говорити, що національне для них було, не менш, а скоріше, більш важливим, ніж соціальне². Уже сам факт, і про це пише О. Федьков, належності перших двох до СБУ, говорить про те, що співпраця з РСДРП була потрібною, лише настільки, наскільки російські соціалісти були готові підтримати українські політичні домагання правдивої автономії-федерації в складі Росії.

УСДС була важливою частиною російсько-української соціал-демократичної угоди, яка призвела до розколу РУП, і перетворення її на марксистську партію соціал-демократичного типу. Цей ключовий момент не лише партійної, але з загальнополітичної і суспільної історії України знайшов місце в окремій главі книги. Варто наголосити, що саме вимога «поступових» росіян призвела до кризи молодоукраїнського руху, яким був РУП і вибору тої стратегії, яку українці так і не спромоглися розв'язати до 1917 року. Якщо чеські соціал-демократи, гуртуючись навколо ідеологем О. Бауера і К. Реннера про федерацію національних партій навколо ідеї австрійської великодержави, не відкинули своїх націонал-демократів, а перебували в ідейному союзі з Т. Масариком, визнаючи провідною думку про національне визволення чехів, то ліві українці, під впливом російських марксистських ортодоксів, протиставили себе табору М. Грушевського та радикал-демократів С. Єфремова-Є. Чикаленка і втратили можливість створити свій варіант національного визволення. Національний соціалізм у боротьбі за політичне усамостійнення мав виконувати функцію локомотива усіх партій. Таким було бачення А. Жука і «опортуністів» ЗГ УСДРП. Вони закликали повернутися до ідейної спадщини РУП, відмовитися від заманливого диктату орто-

доксального марксизму. Але М. Порш і Л. Юркевич відмежувалися від мудрого реформізму, обрали сектантство і нелегальщину, замість масового руху, широкого демократизму і надкласовості у своїй революційній роботі. Знову ж зіграв свою сумну роль стереотип «старшого брата».

Під тиском РСДРП відкинутий був курс на здобуття самостійності М. Міхновського. Національне залишено було за дужками соціального, через що відбувся розлам соціалістичного руху. Усе підкреслено національне з РУП опинилося поза соціалістичним рухом. Решта поділилося на тактичних автономістів і стратегічних самостійників. Залишаю в особливу групу т. зв. обласників – Д. Антоновича. Його позиція не відзначалася конструктивізмом, була кроком у глухий кут. Тактичні автономісти – це М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський та їх спільники. О. Федьков пише про наявність серед українців «автономістів» (Спілки) і «федералістів» (решту УСДРП – «націоналістів», за оцінкою росіян соціал-демократів). Оці «федералісти», на наш погляд, були ніким іншим, як звичайними самостійниками, які свій федералізм розуміли лише як той мінімум поступок росіянам, на які вони готові були тимчасово піти.

Стратегічні самостійники – це М. Порш, С. Петлюра, Є. Голіцинський, Л. Юркевич, Д. Донцов та реформісти А. Жук, В. Дорошенко, М. Богун-Чудинов та ін. Хто був за соціалізм і власну державу – розуміли, що треба домовлятися з росіянами соціалістами. І вони загалом не були проти того, щоб якась частина українців такий зв'язок тримала. На мій погляд, у нас взагалі не має підстав розділяти спілчан-свідомих українців з українськими соціал-демократами. Насправді – це були одні й ті самі національні соціал-демократи. Тодішні українські нелегальні соціал-демократичні видання показують, що різкого заперечення з боку керівництва УСДРП проти тих, хто пішов у Спілку, не було. Була критика стратегічна, але відчувалося розуміння тактичної рації таких дій. Перебування в цій організації давав шанс українцям, при перемозі національного курсу, взяти в УСДС більшу участь. Але практика показала, що позиція М. Порша на збереження партійної незалежності була єдино правильною. Проте переграли українців сильніші – росіяни.

До моментів, які у книзі викликають деякі рефлексії можна віднести такі: 1. Автор послідовно по всій книзі вживає щодо напряму в РСДРП, що бажав поширити свій вплив на національні окраїни – Польщу, Литву, Україну і до якого він відносить, і ніби логічно, УСДС, визначення – інтернаціоналістський. Тобто, він користується термінологією російської історіографії і політології. А отже, виходить, за старим стереотипом дивиться на українські проблеми через кут зору російських державних і національних інтересів, що не може вважатися вдалим. Радше варто говорити не про інтернаціоналізм, а про експансіонізм, великодержавний централізм і навіть російський шовінізм. Як на мене, правдивий інтернаціоналізм сповідували українські есдеки, яких росіяни вважали націоналістами. Українських спілчан радше варто називати проросійськими (або централістами), а не інтернаціональними. Той факт, що в Спілці діяли різні національності (євреї, поляки, росіяни, українці) зовсім не свідчить про

інтернаціоналізм УСДС, а про її багатонаціональність. Взагалі у цьому питанні відразу приходять на гадку гарні концепти О. Бочковського, який писав про націоналізм державних націй («історичні» він не хотів вживати) та поневоле-них націй. Вектори їхньої діяльності в національному сенсі протилежні. Одні воюють за здобуття самостійності, другі за втримання державного статусу кво пануючої нації.

2. Складається враження, що автор ставить знак рівності між марксизмом і соціалізмом, що, як на мене, не зовсім слушно. Соціалізм ширший за марксизм. Марксизм не покриває усіх форм соціалістичного розвитку. Соціалістом можна вважати М. Драгоманова, а от марксистом навряд. Те саме можна сказати і про І. Франка, Лесю Українку, І. Стешенка, М. Грушевського нарешті. Соціалістами себе вважали урдепісти С. Єфремова-А. Ніковського, і самостійники І. Липи-І. Луценка. Звісно й есери були соціалістами. Навіть реформістський лівий партійний рух К. Каутського марксистським можна вважати умовно. Він виріс з марксизму, але ним вже не був у часи революцій 1917-х років. Перестали бути марксистами (а чи й були свідомо?) А. Жук, В. Степанківський, М. Залізник. На мій погляд, більш слушним лівий український рух визначати як соціалістичний, ніж марксистський. Хоч це все питання більше до дискусії, ніж до закиду автору книги про Спілку. Він якраз освітлює проблему в руслі пануючих концепцій на марксизм і марксистські партії в сучасній українській спеціальній літературі.

3. Автор книжки пише про полонофільські симпатії українських соціалістів. Він наводить позицію ППС, яка погоджувалася, на відміну від росіян, на незалежність України. Вважаю, варто глибше подивитися на генетичну спорідненість деяких українських соціал-демократів з Правобережжя, які не просто любили польський соціалістичний рух, а були на певних часах його частиною. Не випадково, у Спілці двома найактивнішими членами були за походженням два польських шляхтичі – О. Скоропис-Йолтуховський і М. Меленевський. До них ще варто додати Л. Юркевича, Б. Ярошевського і В. Липинського. Усі були пов'язані з ППС нетривалим за часом членством, або революційною співпрацею. Для нас головне, що у всіх таких людях національний аспект вище завжди стояв над соціальним. У всіх відчувалася критичне ставлення до Росії, її політики і лівих партій. Вони якраз не мали серйозних ментальних «інтернаціоналістичних переконань». Не через такі переконання, ці люди опинилися у Спілці. А з тактичних, як мені здається, міркувань.

4. О. Федьков пише, що Д. Антонович ставив під сумнів тезу щодо існування української нації. Її він не пояснює. І може скластися враження у читача, що Дмитро Володимирович – людина, яка замовила М. Міхновському написання «Самостійної України», заперечила через 4-5 років саме існування української нації, тобто сам себе заперечив, самознищив. Насправді варто було згадати А. Жука, який казав про особливий тип націоналізму Д. Антоновича³ і розводив питання марксизму і націоналізму, і вважав, якщо нація має життєві сили, вона так чи інакше здобуде для себе волю, без допомоги соціалістів. У

цьому суть т.зв. «неіснуючого національного питання». Сумнівна вартість такої тези безперечно не може не дивувати, але коли згадати тодішні політичні «кульбіти» молодого «Мухи» з його екстремізмом і радикалізмом суджень, коли він називав Б. Грінченка шанувальником поліцейного «кнута і нагайки» та звинувачував в обрусительстві і про що залишив свій спогад С. Єфремов⁴, то можна зрозуміти, що непевні політичні кроки початку політика були по-диктовані невідрадними обставинами російського життя.

5. Цікаві міркування виникають з оповіді автора монографії при порівнянні ставлення РСДРП до Бунду і УСДРП. Росіяни визнали федеративний статус стосунків з єврейським соціалістичним союзом, але не захотіли це зробити по відношенню до українських есдеків. Автор пояснює це більшою чисельністю і силою єврейських соціалістів. І це правильно. Але, на наш погляд, головною при-

чиною негачії українських лівих було те, що партія УСДРП виступала за територіальний поділ діяльності, фактично витісняла РСДРП з української етнічної території. А, отже, її федералізм був фальшивий. І це розуміли російські меншовики і більшовики. А Бунд була екстериторіальною партією. І при всій чисельності не загрожувала територіальному моноліту Росії.

Насамкінець хочемо ствердити, що книга Олександра Федькова – небуденне явище в сучасній українській історіографії. Вона дає значно більше, ніж те що криється за назвою книги. Автор змальовує цілісне суспільно-політичне життя в краплині діяльності однієї партійної структури. Він спромігся на творення цілісного полотна, мистецькі виписаного, де читач знайде стан соціалістичного руху і економічно-статистичне положення українського робітництва в містах і селах, кухню революційної роботи і огляд нелегальної літератури, химерні хитросплетіння взаємин професійних революціонерів різних націй і переконань та діяльність охоронних відомств та інші моменти складного суспільного життя. У роботі є багато повсякденної історії. За які гроші існував революціонер. Як організовував свій час, які мав мотиви для своєї роботи. Як вибудовувалася робота розшукових охоронних органів: ГЖУ і охоронних відділень. Яка інформація була відома жандармам, ніскільки вони вірно розбиралися в різноманітностях революційного руху. А розумілися вони достатньо поверхово і до однієї купи скидали як радикалів так і цілком помірковані елементи. Безперечно робота О. Федькова – вдала за своїми не лише емпіричними моментами, але й переконлива своїми глибокими теоретико-методологічними висновками. Без перебільшення можна сказати, що це віхова праця, яка, сподіваюся, дасть поштовх для дослідження інших соціалістичних партій напередодні Української революції 1917–1921 років.

Примітки:

¹ Микола Боровський наводить таку цікаву статистику, яка заслуговує на довіру. На 1917 рік росіяни Києва складали 50%, євреї – 18%, поляків – бл. 10%, українців – 16%. Лише у 1923 р., і не в останню чергу через українізацію та ма-

совий виїзд «експлуататорських класів» українців стало 25%, при 36% росіян і 32% євреїв, поляків зменшилося до 30 чоловік. Напевно останні дані применшені. (Боровський М. Національно-соціальні перегрупування людности м. Києва // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К., 1926. – С. 432, 433, 435.)

² Цікаво, що ні першого, ні другого Левко Юркевич – лідер УРСДРП, не вважав твердими марксистами, бо ті не визнавали постулатів класової боротьби і чистоти ортодоксальної марксистської ідеології. «Коли б рішучо не виступили, – писав Л. Юркевич в листі до Б. Ярошевського, – проти Степанківських, Жуків, Донцових і Басків, то вони б зробили з українських соціал-демократів посміховисько. Сі люди – не соціалісти, як розуміє Європа...» Ці люди перетворили себе у філіальний відділ українського міщанського руху». (Гирич І. Політична публіцистика В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський. Суспільно-політичні твори (1908–1917). Київ, 2015. С. 59). А Олександр Філаретович, ніби на доказ правоти Левка Йосиповича через десять років опинився в таборі злісних опонентів «твердих» марксистів – гетьманців. Погодився з хліборобською ідеологією В. Липинського і навіть увійшов до ЦК (Ради Присяжних) Українського хліборобсько-демократичного союзу. Отже, все ж він був передусім українцем, а вже потім партійцем. Тому я б за одним листом (с. 146) не стверджував, що О. Скоропис-Йолтуховський став «гонителем» української мови. Не могла людина, яка була зятем Євгена Чикаленка негативно ставитися на рідної мови народу, до якого і сам він себе відносив.

³ Жук А. Автобіографія Дмитра Антоновича // Сучасність. 1961. №1. С.103-114.

⁴ Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). Київ : Темпора, 2011. С. 533-535.

Отримано: 10.06.2017 р.

Лариса Левченко

Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія/наук. ред. – проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.

Нещодавно вийшла з друку монографія кандидата історичних наук, доцента, докторанта кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка О. Б. Комарніцького, в якій комплексно досліджено і охарактеризовано становище студентської молоді педагогічних вишів радянської України в умовах формування тоталітарної системи, визначено її